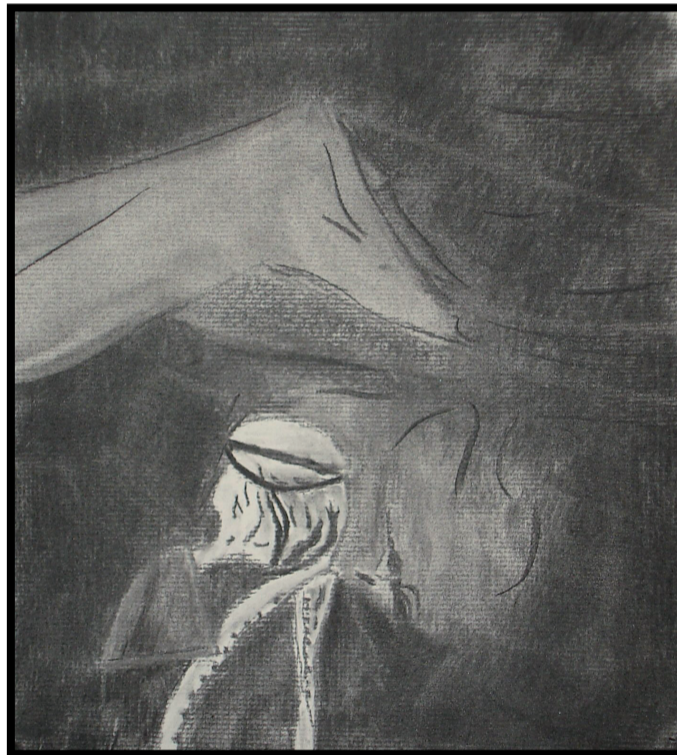

מגורי הבדואים במאהל ובמרחב הבנוי היבטים תפקודיים ותכנוניים

אורי שאנן - 03493947/0

עבודת סקירה ומחקר בהנחיית דר' יוסף ג'ברין
במסגרת הקורס 'תכנון ופיתוח יישובים ערביים בישראל' הטכניון, חיפה.
קורס מס' 207807

פברואר 2011

הנחת יסוד ומטרת המחקר

הנחת היסוד היא כי האוכלוסייה הבדואית השוכנת במבנים שאינם ארעיים עושה זאת מבחירה ותוך שימור על זהותה, אורח חייה וצביונה התרבותי.

המחקר בוחן את אופיים ותפקודם של מבני המגורים הארעיים והקבועים המצויים בשימוש בקרב החברה הבדואית. מתודיקת ומטרת המחקר היא לנתח דפוסי שימוש ומתוכם להציע קווים מנחים ונקודות לשימת לב בתכנון מבנים קבועים המיועדים לשימוש האוכלוסייה הבדואית.

בהמלצות שבעבודה יש נסיון לאפיין מבנה שיספק בנוסף ליתרונות מבנה הקבע, גם תנאים אופטימליים לקיום אורח החיים ושימור צביון החברה הבדואית.

אין בהמלצות נסיון לעורר שינוי או לקבוע עמדה לגבי אורח חיי החברה הבדואית, אלא לאפשר את התנהלותה באופן קרוב ככל האפשר להלכותיה כיום, גם בתוך מבנה קבע.

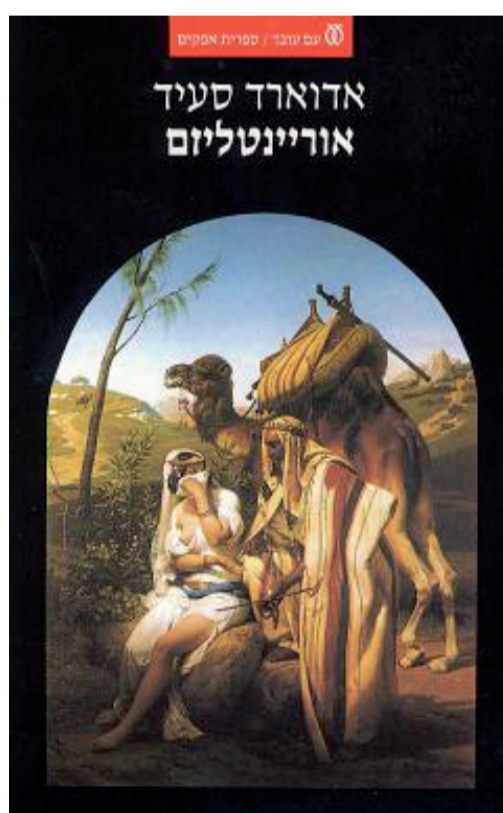

רקע לעבודה

עבודה זו נערכה במסגרת קורס סמסטרילי בטכניון, בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, בקורס 'תכנון ופיתוח יישובים ערביים בישראל', בהנחיית דר' יוסף ג'ברין. בעבודה מוצג נסיון לבחינת אופי מרחב המגורים הנייד (המאהל) ומרחב המגורים הנייד (מבנה) הבדואי, והאינטראקציה התפקודית והמרחבית ביניהם. הרעיון בעבודה הוא לבנות רקע ומבוא הסוקר את דפוסי החברה הרלוונטיים לעיסוק בשאלת מגורי הקבע של החברה הבדואית, ועל גבי הבנות אלו, לבחון את מקומו של האוהל, ומבנה המגורים בדפוס החשיבה הבדואי. שלב בחינת מקום האהל ומבנה המגורים בחברה וזה ביחס לזה יערך תוך התייחסות אל המצאי העכשווי בשטח, ע"פ תצפיות וראיונות. המידע הכלול בעבודה, שלא מיוחסת לו הפניה פרטנית בגוף הטקסט, הוא פרי תצפיות ונסיון אישי. מקורות האיורים בעבודה מפורטים ברשימת האיורים שבסופה.

עבודה זו איננה נסיון להתמודד עם הסוגיה הטריטוריאלית של הבדואים בנגב, אלא לבחון ולנתח את תפקידו ותפקודו של המבנה הארעי (המאהל) מול מבני הקבע בקרב החברה הבדווית העכשווית בנגב. במסגרת איסוף התצפיות נכללו בעבודה גם תצפיות של התיישבויות בדואים בירדן, שהראו במקרים רבים התנהלות דומה גם בסיביבה של רקע פוליטי וכלכלי שונה.

בעבודה ננקטת גישה מתודית, על פיה הבנה והיכרות עם דפוסי החברה, החשיבה, השפה והתרבות הבדואית הכרחיים לקיום דיון בנושא. יתר על כן, הבנת דפוסי החברה, ההתנהגות והשפה של הבדואים, הינה כלי הניתוח העיקרי ומתוכם עולות מספר מסקנות על פיהן מבוסס הדיון. במסגרת העבודה הנוכחית, מובאים ציטוטים מן הספרות, צילומים וראיונות. אלו הם אוסף של דוגמאות המיצגות עבודת מחקר ארוכה, ופעילות משותפת עם, ובקרב החברה הבדואית. לולא היה לי רקע אישי והיכרות מוקדמת עם תרבות החברה הבדואית, לא היה עולה בידי להביא אל הכתב, דו"ח זה.

"המגורים באוריינט כרוכים, במידה מסוימת, בחוויה אישית ובעדות אישית. התרומות לספריית האוריאנטליזם ולגיבושה תלויות בדרך שבה החוויה והעדות נהפכות ממסמך אישי מובהק לקודים מעניקי הסמכות של המדע האוריינטליסטי. במלים אחרות, צריכה להתרחש בטקסט מטמורפוזה מאמירה אישית לאמירה רשמית; תיעודו של האירופי את מגוריו ואת חוויותיו באוריינט צריך להשיל, ולפחות לצמצם ככל האפשר, את התיאורים האוטוביוגרפיים והסלחניים למען תיאורים, שהאוריינטליזם בכלל, ולאחר זמן האוריינטליזם בפרט, יוכלו להשתמש בהם, ולבנות ולבסס עליהם עוד תצפיות ותיאורים מדעיים." (סעיד א. 1978, עמ' 141-142)

מבוא

האומה הבדואית, רקע ואטימולוגיה

האומה הבדואית, מקורה בשבטים נוודים מחצי האי ערב (גל, 1998) אף שלא כל הבדואים ערבים או מצויים בערב. ה'אטימון' (מקורו האטימולוגי של המלה) של החברה ה'בדואית' הוא במלה הערבית 'באדיה' (بَادِيَّة) שמשמעה מדבר. הקונוטציה המילולית של המלה הינה 'מדבר מיושב', להבדיל מן הביטוי 'סחרה' (صَحْرَاء) שהוא מדבר שאינו בהכרח מאוכלס באופן קבוע. לביטויים אלו אנלוגיה בעלת הירארכיה דומה בין המלים העבריות מדבר וציה. המלה העברית 'מדבר' מקורה בשורש הפועל ד.ב.ר. המשמש להדברת הצאן, משמע, הוצאתו למרעה בשטחי הספר שאינם משמשים לחקלאות, לא שלחין ולא בעל, וזאת להבדיל מן הצייה הלא היא מלת תאור לאזורים הצחיחים והשוממים ביותר.

"ומִשָּׁה, הָיָה רָעָה אֶת-צֹאן יִתְרוֹ חֹתְנָה--כִּהֵן מִדִּין; וַיִּנְהַג אֶת-הַצֹּאן אַחַר הַמִּדְבָּר, וַיָּבֹא אֶל-הַר הָאֱלֹהִים חֲרֵבָה" (שמות פרק ג' פסוק א').

את אותו מסר ניתן להבין גם מכתבים מעט יותר מודרניים:

"אלה המתקיימים על עבודת-האדמה וגידול בעלי-חיים, צרכים בהכרח לחיות במדבר, שכן הוא רחב-ידיים ויכול להכיל שטחי-מזרע ושדות וכרים למרעה-בהמות ועוד דברים, שאזורים המיושבים יישובי-קבע אינם יכולים להכילם" (אבן-ח'לדון, 1377, עמ' 75). על האמור, מוסיף המתרגם מערבית (עמנואל קופלביץ) בהערת השוליים כי: "1. כפי שמתברר מהמשך המשפט וגם ממקומות אחרים בספר, מתכוון המחבר במלה זו לא למדבר-שממה חסר כל יישוב, אלא לשטח פתוח ומישורי שתושביו אינם יושבים ביישובי-קבע, בניגוד לאזור ההררי של המגרב, אשר בו מרובים יישובי-הקבע הכפריים והעירוניים."

בדואי ע"פ מלון אבן-שושן הוא ערבי נודד בן המדבר באפריקה הצפונית, בערב, בגבולות ארץ ישראל ועוד. הגדרה זו אינה מאפשרת לקבוע מי הוא בדואי ומי איננו, ועל פיה הבדואים שבגליל, או שברמת אירביד אינם בהכרח בדואים, שאין איזורים אלו מדבריים, והאוכלוסייה הנ"ל אינה בהכרח בנדודים. עוד לפי הגדרה זו ניתן להוציא מכלל הבדואים את אלו שאינם ערבים, משמע אלו שמקורם אינו בערב, כלומר ה'עביד' (בדואים סודניים) או שבטי הנוודים, מתאסלמי צפון אפריקה. הגדרה אחרת ניתן למצוא באתר האינציקלופדיה של ynet שם מוגדרים הבדואים כ-"כינויים של השבטים הנוודים במדבריות המזרח התיכון וצפון אפריקה, חצי האי ערב, מדבר סהרה, ירדן, סוריה, עירק, מצרים, סודן וישראל. בחפשמ שדות מרעה, הם נוודים ברחבי המדבריות - באזורים קבועים בעיקרם - וחיים באוהלים. מקור השם בדווי במילה הערבית بَدْوِيَّة, שפירושה מדבר" (Ynet Encyclopedia).

הבדואים החיים כיום בנגב ובסיני, מקורם בחצי האי ערב. הגירתם החלה עם תחילת כיבושי האסלאם, במאה השביעית לספירה, והסתיימה לפני כ-250 שנה (גל, 1998).

נוודות בדואית וסוגי נדידה

הנדידה הבדואית, בניגוד לתפיסה המערבית השכיחה, איננה 'חיים בתנועה', או היעדרה של זיקה טריאטוראלית. חוקרי המערב מכנים במקרים רבים את החברה הבדואית 'תרבות נוודים', וכוללים בהגדרה זו סוגים שונים של נוודות. באוכלוסיית הבדואים מצויים סוגים שונים של נדידה הנובעים מצרכים שונים ואלו בעלי אופי שונה. סוג הנדידה מותווה מן הצרכים הספציפיים של האוכלוסייה, יכולת נשיאת השטח (סיפוק צורכי אוכלוסיה בגודל מסוים), ותוך התייחסות אל שייכות, גבולות, ואחריות טריטוראלית.

שלושה סוגי נדידה מוצגים כאן ואלו מובאים בהתייחסות אל המצוי ותוך הכללה וקיבוץ, לשם נוחיות.

1. נדידה עונתית או עונתית למחצה: באזורים רבים קיימת נדידה עונתית או עונתית למחצה. בנדידה מסוג זה עוברת האוכלוסייה בין תאי שטח שונים ומבלה באזור הסמוך למקורות המים בקיץ ובחורף עולה לתאי שטח אחרים, רחוקים יותר מאתרי הקיץ על מנת לאפשר לתא השטח הקיצי להתחדש, תוך ניצול המרעה הנגיש יותר בחודשי החורף. המאהל מורכב מקבוצות אוהלים השיכות לאותה קבוצת חסות ולעיתים ישאר האוהל המרכזי באתרו בעוד שחלק מהמשפחות יעתיקו מגוריהן למספר חודשים, וישבו אל המוקד עם התחדשות תא השטח. העתקת מאהל עשויה להיות לטווח נדידה של יום או מספר ימים, והמעבר מאתר לאתר כולל הקמת 'מאהלי-לילה', הלא הם מאהלי-נדודים. מאהלים אלה מכונים 'עיזבה' (איורים 5, 6).

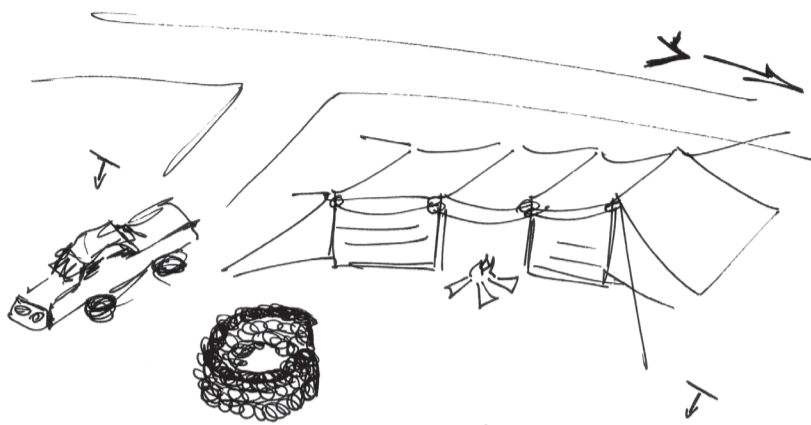
2. נדידה לצורך רעה: על מנת לאפשר לשטח סביב מאהל להתחדש, ולחילופין לנצל את יכולת הנשיאה שלו ופוטנציאל מקורות המים המצויים סביב המאהל, התפתחה נדידה של רועים עם עדרם, אשר עוזבים את מאהל האב ליותר מיום. על ידי בילוי לילה או מספר לילות עם הצאן הרחק מן המאהל, מתפזר עומס הרעה על שטח רב (כפונקציה ריבועית של מרחק הנדידה). במסעות רעה של מספר ימים או שבועיים, ישנים הרועים במאהלי 'עיזבה' ונושאים עימם (לרוב על גבי חמור) את מזונם ויריעות למאהל קטן (איורים 5, 6).

3. נדידה חקלאית: ישנם גם כיום מספר שבטים בחצי האי ערב הנוודים 'במסלול מעגלי' העובר בין חלקות של גידולי בעל (גידולים שאינם זקוקים להשקיה נוספת על הגשמים והטל). בנדודיהם הם מתחזקים את חלקותיהם, קוצרים יכול וזורעים חדש, כך שבחזרתם על מסלולם לפי המחזור החקלאי של גידוליהם, יהיה זה מוכן שוב לקציר (בעיקר בגידולי דגן).

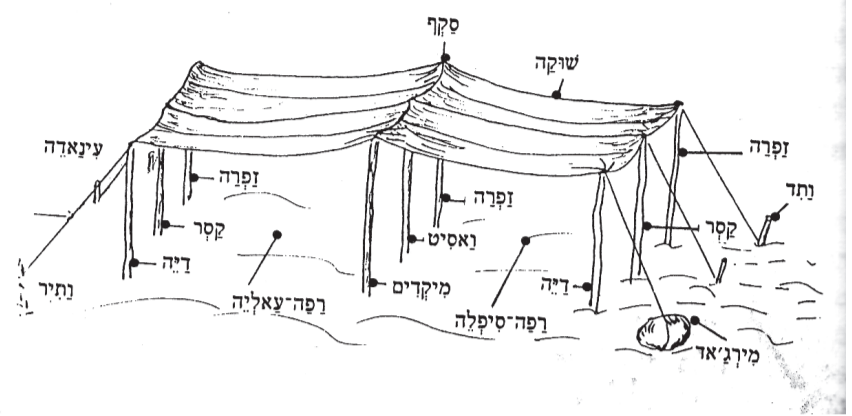

עיזבה. 'מאהלי-לילה', הלא הם מאהלי-נדודים, מאהלים אלו ארעיים במיוחד והם קלים לנשיאה הרכבה ופירוק. מימין (איור 5) ניתן לראות צילום של מאהל 'עיזבה' פעיל, שצולם בשנת 1915, ומשמאל (איור 6), ניתן לראות שרידי מאהל 'עיזבה' משנת 2008, שצולמו בנגב, ביובל של נחל נקרות.

מבנה מאהל הקבוע

איור 8, המאהל וסביבתו, אורי שאנן.

איור 7, חלקי האהל, מתוך הבדואים במדבר סיני, שבתאי לוי.

המאהל הבדואי משתנה בצורתו ובאופיו באזורים שונים, בקרב אוכלוסיות וקבוצות חסות שונות וכן עם חילופי עונות ושינויים אקלימיים. באיזורים שונים מצויים מבני אוהלים שונים. במקומות מצויים מאהלים המכילים מספר אהלי משכן (מחרם) ושיק' (מרחב אירוח) מרכזי (המצוי לרוב בקצהו הצפוני של המאהל). באיזורים קרים כבהר הגבוה בסיני יש באוהל גם אגף בו מכנסים למשך הלילה את הצאן. עם זאת ניתן למצוא מאפיינים כלליים להם שותפים מרבית המאהלים במזרח התיכון. ככלל יהיה פתח האוהל פונה מזרחה ואל מורד המדרון, לפניו ובצידו (בקו ראייה) יהיו הדיר, הרכבים או נכסים אחרים. הדרך אל המאהל תגיע לרוב אל צידו או דרך חלקו האחורי ולא תיכנס ישירות אל החלל המרכזי (איור 8). מאהלים קלאסיים, מכונים בייט שער משמע, 'בית א-שער' על היותם עשויים משיער עיזים. אותו מבנה המכונה בית א-שער, מורכב יריעות משיער החיות, בעיקר עיזים וגמלים, ומוטות עץ תומכים (איור 7). המוטות מהווים מעין חוצץ פנימי וביניהם נמתחות יריעות פנימיות המחלקות את האהל לשלושה חלקים בסיסיים.

מקעד-אלריג'אל או השיק' - (להלן מרחב אירוח) 'מושב הגברים' (תרגום מילולי) המהווה את חלל האירוח. חלק זה הוא חלל הישיבה המרכזי, בו יושבת לרוב המשפחה ואליו בלבד יוכנסו גברים זרים.

מחרם - אגף הנשים והילדים (המוחרם). פרט להם רשאי לבוא בו רק בעל הבית, המחרם יכול גם את מדורת הבישול (מזון ולא תה וקפה) ואת חפצי הנשים.

מחזן - אגף המחסן המצוי בצידו האחורי של המחרם, ומהווה מחסן ציוד.

איור 9, מאהל בירדן, אורי שאנן, 2006.

מצ"ב דוגמה של מאהל ממזרח ירדן, מאזור אזרק (איור 10), הוא מאהלו של עואד אבו-לייש משבט אלג'באל מסעיד (איור 11). עווד הוא נהג משאית הנוסע באופן קבוע בין כווית למערב ירדן, ולדבריו, תודות לאל, זכה לרווחה כלכלית שאפשרה לו לרכוש אהל ברזנט חם המתפקד כמרחב לינה מחוץ ל-בֵּית שַׁעַר בית א-שער). עם זאת המאהל שלו מתפקד באופן מסורתי, ו-בֵּית שַׁעַר בית א-שער) מהווה את מרחב האירוח ויש בו גם חלוקה למחרם ומחסן (איורים 12,13).

איור 10, מפת ירדן עם מיקום המאהל מסומן.

איור 11, מאהלו של עואד אבו-לייש

מקעד-אלריג'אל או השיק' - 'מושב הגברים' (תרגום מילולי) המהווה את חלל האירוח. חלק זה הוא חלל הישיבה המרכזי, בו יושבת לרוב המשפחה ואילו בלבד יוכנסו גברים זרים.

מחרם - אגף הנשים והילדים (המוחרם). פרט להם רשאי לבוא בו רק בעל הבית, המחרם יכלול גם את מדורת הבישול (מזון ולא תה וקפה) ואת חפצי הנשים.

איור 13, השיק' במאהלו של עואד אבו-לייש

איור 12, המחרם במאהלו של עואד אבו-לייש

בסיוור בצפון-מזרח ירדן (איור 14), נצפו מקרים לא מועטים במ בדואים שהגיעו לרווחה כלכלית בנו להם בית אבן קבוע, ועם זאת שמרו על צוויונם החברתי והתרבותי. ניתן לראות זאת על ידי בנייה בפזורה, ולא בשכונות או בצפיפות האפיינית לשטח בנוי. הבנייה בפזורה, מאפשרת את הפרטיות והאפשרות לחיות בתחום המרחב של קבוצת החסות ולא על פי תוכנית מתאר, אולם במקרים רבים נאלצים אלו הבונים בפזורה לוותר על חיבור למים זורמים (איורים 15, 16 ו-17) ולחשמל (איור 16). ניתן להבחין בכתים שבחצרותיהם מצוי עוקב, בדודי שמש, ובמיכלי נפט המשמש לתאורה וחימום (איורים 17 ו-18).

עוד, בדומה לדוגמה המצ"ב של המאהל מאזרק, שבצד אהל הברזנט מצוי מאהל מסורתי (איור 11), ניתן לראות בסמוך למבני קבע מודרניים, מאהלים המשמשים את בני הבית לשהיה במהלך היום או לאירוח (איורים 15, 16 ו-17). במקרים אחרים משמש פתח המבנה בדומה לפיתחו של מרחב אירוח קייצי (איור 17).

איור 14, מפת ירדן עם סימון האזור בו צולמו איורים 15, 16 ו-17.
איור 15, מבנה עם אוהל בצידו, צפון מזרח ירדן, 2008.

איור 16, מבנה עם אוהל בצידו, צפון מזרח ירדן, 2008.

איור 17, מבנה עם אוהל בצידו, ומשפחה שוהה בפתחו, צפון מזרח ירדן, 2008

איור 18, מאהל בנוי בקעת קנאים, מדבר יהודה 2008

בדומה למימצאים מן הסיור הנ"ל בירדן, ניתן גם בישראל למצוא אהלים ומבנים הסמוכים זה לזה (תחת אותה הבעלות). באיור 18 (למעלה) ניתן לראות מאהל המצוי בפזורה, בקעת קנאים שבדרום מדבר יהודה. המאהל בנוי בנייה מודרנית, מבנים עם קומת עמודים וגן עם עצים במרכז 'המאהל'. המבנה, בדומה למבנים הירדניים (איורים 15, 16 ו-17), אינו מחובר לתשתית מים חשמל או ביוב. זו דוגמה למאהל בפזורה שנבנה באתרו והוחלף במבנה מודרני. באופן שונה, תופעה זוהי מופיעה בסדר הפוך בבתים אליהם היגרו הבדואים (להבדיל ממאהל שנבנה באתרו) איורים 19 ו-20 (למטה) הם של מבנים ברהט, שליהם עברו בדואים שחיו בפזורה בנגב, ובסמוך להם, אף שהיה להם בית אבן, מצוים אהלי בד מסורתיים.

בשני המקרים ממשיכים להתקיים ולהמצא אהלי בד, בסמוך למבני הקבע, ונשמרת השהיה המסורתית במ.

איורים 19 ו-20, בתים ואהלים ברהט 1982/3

משפחת אשבור-ג'אבר, רהט

במסגרת המחקר נערכו כאמור מספר ראיונות אישיים, וסיורים בקרב האוכלוסייה הבדואית בארץ ובירדן. בנסיון לכלול בעבודה ראיון וצילומים של בדואים החיים במרחב אורבני בנוי, נפגשתי עם משפחת אשבור-ג'אבר מרהט. במפגש, ראיינתי מספר גברים מן המשפחה, ואף הוזמנתי לסייר בבתיהם. מפגש זה הינו אחד מני רבים והוא מובא כאן בחלקיו שתאנו גם את שאר ממצאי.

מתוך הראיונות (שנערכו בחצר בסמוך למדורה) עלו, במענה לשאלותי, האמירות הבאות:

“לא צריך להיות המטבח בסלון, ולא קרוב לו” - בהמשך השיחה הובהר שלא יהיה קו ראייה מהסלון אל תוך המטבח.
 “חצר שתהיה גם קדמית וגם חצר אחורית. אם אי אפשר שתיים אז שתהיה חצר קדמית שבין הבית אל הכביש”
 “עדיף מעט חדרים גדולים ושלא יהיו חדרים קטנים בבית, כל חדר ארבע מטר או יותר, שיהיה פתוח”
 “אצלנו יש מעבר אחד שמוביל אל כל החדרים”
 “כל המגרשים סביבנו זה המשפחה”
 “אין מקום, אז בונים הילדים בית בחצר”
 “עדיף לבנות עוד קומה אם אפשר”
 “אם מזג האוויר טוב, אז יושבים בפתח”

כששאלתי אם היו משנים משהו בבנין שלהם הם ציינו כי היו מרחיבים אותו ככל יכולתם, וציינו כי ישמחי לנסות עיצוב פנימי של מבנה שונה משלהם, ובמיוחד אם הוא מתוכנן עבור צרכיהם.

איור 21, משפחת אשבור-ג'אבר, רהט 2011

בהמשך המפגש הזמינו אותי לסייר בבתיהם, ואף איפשרו לי לצלם שם. הבתים שראיתי היו מצוידים בריהוט ורכוש מינימלי, והתאפיינו במינימליזם בולט. כניסות הבתים פנו אל חצר קידמית (איור 21), ומדלת הכניסה ניתן היה לעבור דרך חלל מרכזי (איור 22) כמעט אל כל חלקי הבית. בכל בית היה סלון (איורים 23 ו-24), או מרחב אירוח, מטבח וחדרי שינה (נפרדים להורים ולילדים) בחלק מהבתים היה חדר שירותים אחד, ובחלק היה חדר שירותים נוסף, פנימי, בחדר השינה של ההורים. הריהוט בדירה הוא מינימאלי, וכולל שולחן (איורים 23 ו-24), לפעמים מספר ספות (איורים 23 ו-24), מיטה להורים, ומזרונים לילדים (איור 25). במטבח בלבד היה ארון. כששאלתי על הרהיטים בסלון הם הביעו זילזול מופגן בסלון הבית הראה לי בגאווה כי אינו יושב על הספות, והצביע על מזרן שהיה פרוס על הרצפה לטענתו הוא ישן ויושב עליו בסלון (איור 23). בכל הדירות היה לפחות פריט קישוטי אחד (כלי נחושת או תמונה), בחלל האירוח או במסדרון הכניסה (איורים 22 ו-24). החלונות והתקרה היו בגובה סטנדרטי. החלונות כולם היו מכוסים תריסים או וילונות. החימום היה נייד ולא הייתה מערכת הסקה מובנית.

ראיון עם תמר קולט, סטודנטית בפקולטה שסקרה את הכפר הבדואי איבטן שבגליל, (ליד צומת יגור) העלה תצפיות דומות. בביקור בבתים בכפר, אמנם לא איפשרו לה לצלם את פנים המבנים, אולם היא מתארת ישיבה נמוכה על שטיחים ומזרונים כשבמרכז הסלון מצוי שולחן נמוך. כמו כן, מספרת קולט כי על השולחן וכן בצמוד אל הקירות היו מונחים כלי נחושת ששימשו כחפצי נוי ובמרכז הסלון הייתה מונחת נרגילה.

מבנה נוסף שנסקר, היה מרחב אירוח של משפחה בדואית גדולה החיה בכפר בדואי ברמת אירביד שבירדן (לא עלה בידי לצלמו). חלל האירוח היה חדר גדול (מעל 4 מטר רבועים) נטול כל קישוט נפחי. על אחד הקירות היו תמונות ועיטורי ערבסקות (בדומה לזה שבאיור 22), הרצפה הייתה מכוסה שטיחים עבים, ובמרכז החלל היה מקובע קמין עצים, שארובתו עלתה מעלה ויצאה דרך התקרה. הקמין שימש כמקור הסקה אולם הוא מילא גם את תפקיד המדורה במרחב האירוח. הישיבה במהלך האירוח נסובה סביבו, ועליו בושלו התה והקפה של בני הבית דרך קבע.

איור 23, סלון במבנה מגורים, רהט 2011

איור 22, חלל כניסה למבנה מגורים, רהט 2011

איור 24, סלון במבנה מגורים, רהט 2011

איור 25, חדר שינה של ילדים במבנה מגורים, רהט 2011

דיון

בתכנון מבנה הקבע הבדואי יש לקחת בחשבון כי אורח החיים המסורתי, או צביונה של החברה הבדואית נשמרים וניכרים גם במבנה הקבע. מתוך כך, ומתוך הנחת היסוד שהודגשה בראשית העבודה, לפיה אין בעבודה נסיון לעורר שינוי או לקבוע עמדה לגבי אורח חיי החברה הבדואית, אלא לאפשר את התנהלותה באופן קרוב ככל האפשר להלכותיה כיום, ובאופן שיאפשר לה להנות מיתרונות מבנה הקבע, עולה כי על התכנון של המבנה לאפשר הפרדה מעמדית ומינית בחלל המגורים והאירוח. אין לראות באמירה זו תמיכה או התנגדות לאורח חיים זה או אחר, ואין לפרש את העובדה שהמתכנן מציע אפשרות הפרדה כפרשנות של עמדה, אלא כניתוח תצפיות ועיבוד הנאמר בראיונות. מטרת המבנה המתוכנן היא כאמור לאפשר לאוכלוסייה הבדואית להנות ממבנה קבע המאפשר גם שמירה על צביונה החברתי ואורחות היום יום שלה.

בפתרון המוצע, בעבודה, ניתן למצוא גם פרשנות חדשנית, על פיה ניתן, בד בבד עם שמירה על ההירארכיה המקובלת, והמוסכמות החברתיות של הבדואים, ליצר מרחב תמרון וחופש של המשתמש לפתח נורמות חברתיות חדשות באופן ההתנהלות החברתית במרחב הבנוי של מגורי הקבע הבדואים.

ניכר מן התצפיות בארץ ובירדן כי לא מצוי בקרב האוכלוסייה הבדואית חשש מן הקידמה או מן השינויים הכרוכים בה, וכי החברה הבדואית ממהרת להסתגל אל שינויים חיצוניים ולהתמודד עימם. עם זאת אין להבין מן האמור כי החברה הבדואית משנה את צביונה או אורחותיה עם שינויים אלו. יתר על כן, ניתן לראות כי צביונה של החברה הבדואית נשמר על אף אימוץ הקידמה על ידה, וזה נעשה בתוך מגבלות המוסכמות החברתיות של החברה הבדואית. עם השמירה על הצביון, ניתן להצביע בבירור על גאווה בקרב אלו שאמצו אמצעים מודרניים בחייהם, בין אם זה בדואי ירדני המציג את אהל הברזנט שרכש בכווית, ושמאטימותו ומחומו נהנית משפחתו, ובין אם זה תושב רהט המציג את בית השימוש הנוסף, ה'אירופאי', שהתקין בחדר השינה שלו.

אף על פי שניכרת גאווה בקרב אלו שאימצו אמצעים מודרניים בחייהם, לא ניתן להתעלם מן הזיקה המסורתית אל אורח החיים הבדואי. ההתייחסות אל הרכוש נשארה פונקציונלית בלבד, ומינימליזם בחלל המגורים, ניכר גם במבני הקבע (ר' איורים 22 עד 25, ותאורי חללי האירוח ברהט, באיבטן שבגליל ובאירביד הנ"ל). ה'סנדוק אל-מקעד', אותה תיבת-ארון מסורתית המצויה במרחב האירוח שבמאהל, הוחלפה בשידה מינימליסטית או מדף נמוך, ומרכז המקעד הומר ממדורה לשולחן נמוך או לקמין עצים. **מתוך כך, ניתן אולי להסיק כי אין בתכנון מבנה הקבע הבדואי לכלול ריהוט רב וחללי אחסון.** אף על פי שחלל השהייה הפנימי נשאר בעיצובו ותכולתו דומה להפליא לזה שבאהל, ניכר כי אינו מחליף את האהל באופן מלא, ועדיין קיים צורך בבית-שער (بَيْت شَعْر) זמין לישיבה ולאירוח, ועדות לכך מהווים האהלים הנשמרים בחצרות בתיהם הבנויים של הבדואים (איורים 15, 16, 17, 18, 19 ו-20). גם במקרים במ לא מתוחזק אהל-יריעות בחצר, במידה ומזג האוויר מאפשר זאת, יושבים הבדואים בחצר ולא בחלל הפנימי (איורים 17 ו-21, וקטעי ראיון עם משפחת אשבור-ג'אבר). **מתוך כך, ניתן להסיק כי בתכנונו של מבנה הקבע הבדואי יש לכלול חצר קדמית המאפשרת ישיבה וכינוס, ושהכניסה אל המבנה תעבור דרכה.**

בראיון הנ"ל עם משפחת אשבור-ג'אבר, הם ציינו גם את חשיבותה של חצר אחורית לצורכי כביסה ומשק בית, אולם צינו כי אף אחד לא יושב בה (לרבות הנשים והילדים ששחקו לצידם). עוד, כששאלתי מה דעתם על קירוי הכניסה למבנה ויצירת מעין פרגולה ובמת כניסה, הם הביעו התלהבות מן הרעיון, ואמרו שיהיה טוב לשבת תחת כניסה מקורה.

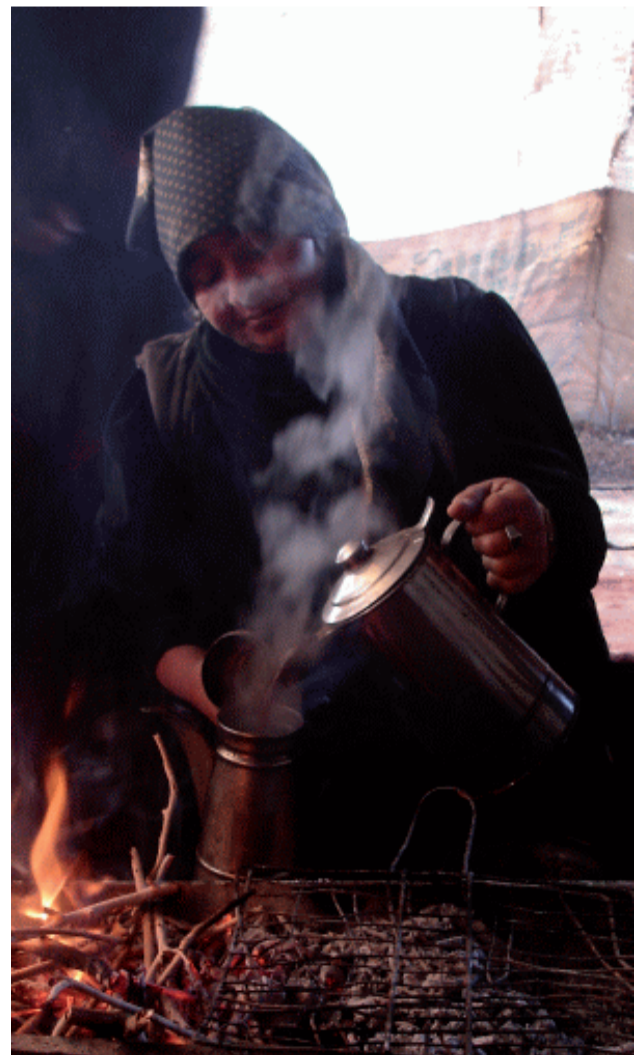
איור 26, בדואים משבט אטוואן, 1958

בהמשך לרעיון הישיבה בכניסה למבנה, והיותה מקורה או מוצלת בפרגולה, על הדלת עצמה להיות רחבה יחסית ועל במת-הכניסה (הרחבה שלפני הדלת) להיות אחידה עם המפלס הפנימי, באופן שיאפשר ישיבה פנימית (נסתרת או מוגנת) וחיזונית במרחב הכניסה למבנה.

בהתווית החלל הפנימי של הדירה, מופו מספר קווים מנחים. העובדה כי המבנה הפנימי נוטה להיות דל ברהיטים ובמיטלטלין, מאפשרת פתיחת חלונות גדולים. בבתים שתוארו במסגרת העבודה, וכן ברבים אחרים שניצפו במהלך כתיבתה, ניכר כי בניית החלונות היא בגדלים סטנדרטיים ובמקרים אף קטנים מהמקובל, הן בבנייה בארץ (איורם 19, 20, 21, 24 ו-25) והן בירדן (איורם 15, 16 ו-17). החלונות, לא בלבד שהם קטנים, נמצא שהם לרוב מוגפים, גם בעת שבמבנה מצויים אנשים. תופעה זו ניתן לפרש כנסיון לשמור על צניעות ופרטיות המרחב הפנימי, המתפקד גם כ'מחרם'. סגירת החלל הפנימי, מהווה גורם מוטיבציה נוסף לשמירה על אהל היריעות בחצר ולישיבה בחוץ, אולם היא מאלצת את הנשים להשאר בתוך המבנה רוב הזמן, ובתנאים מורעים. סוגיה זו דורשת התייחסות מבנית ותכנונית, וברור כי המצב הקיים אינו מיטיב לא עם מגדר הגברים השווה מחוץ למרחב האירוח ובמיוחד לא עם מגדר הנשים האסורות בתוך מבנה סגור. מענה לקושי זה יכול להיות התקנת חלונות גדולים ורחבים בעלי תריסים. ניתן אולי גם לשלב במזכוכית חד כיוונית, במדה והתריסים אינם מספקים. על החלונות להיות כאלו שניתן לפתוח אותם לאורור, לסגור אותם באופן אטום, המאפשר הסקה בחלל, או להצל אותם באופן מלא או חלקי על ידי התריסים. אלמנט נוסף בחלונות המוצעים מתייחס אל אופן הישיבה הנמוכה ומיעוט השימוש ברהיטים בקרב הבדואים (ר' איור 23 והטקסט בעמ' 11). היות ובמבנים מצויים חלונות סטנדרטיים, והיות ונמצא כי הישיבה והשינה נעשית על שטיחים ומזרונים המצויים בגובה הרצפה, אזי, גם במקרים במ מצויים החלונות, כפי שהם בנויים כיום, במצבם הפתוח, הישיבה היא בין קירות סגורים ולא נשקף הנוף אשר מחוץ למבנה. אי לכך, מוצע, כי העדנים (בסיסם) של החלונות הגדולים הנ"ל, יהיה נמוך מהמקובל. בעוד עדנים של חלונות סטנדרטים בבנייה מערבית נע בין 90 ל 150 ס"מ, מוצע לבנות במבנה הקבע הבדואי חלונות שבסיסם בגובה של כ-30 ס"מ כך שבישיבה נמוכה עדיין יהיה קו מבט מתוך החלל דרך החלון אל הנוף. **התקנת חלונות גדולים בעלי עדנים נמוכים והתקנת תריסים, המאפשרים פתיחה וסגירה מלאים או חלקיים לאוויר ולאור, מאפשרת למבנה לקיים מערכת יחסים דומה לזו שמקיים אוהל-היריעות עם הנוף סביבו.**

נושא אחרון שעלה הוא החלוקה הפנימית של המבנה. קיומה של חלוקה מגדרית מסורתית באוהל (שיק', מחרם ומחזן) טושטשה עם כניסת הבדואים למבנה מודרני, ובמידה מסוימת נפגעו מכך הנשים שפרטיותן וזכותן על המחרם הייתה בלתי מעורערת, והגברים שגם עבורם היטשטשו הגבולות. באופן טבעי, מהותית יותר הפגיעה בנשים. במספר ראיונות הובהר כי אחד ההיגבלים הארכיטקטיניים הוא טיב הקשר בין מרחב האירוח למטבח (המהווה במדה מסוימת את המחרם במבנה המודרני). במספר ראיונות צוין מפורשות על ידי גברים בדואים כי אל למבנה שיהיה בו קשר עין או אפשרות של אורח היושב במרחב האירוח, לראות את פנים המטבח, המתפקד גם כמחרם. כל המבנים שנסקרו במסגרת העבודה עמדו בתנאי זה, והיות והרעיון בעבודה הוא 'תכנון מבנה לשימוש האוכלוסייה הבדואית תוך איפשר קיום אורח החיים ושימור צביון החברה הבדואית בו' לא ניתן להתעלם מצורך זה. זה אולי המקום להסתייג, ולהעיד כי אף שהיתה במהלך המחקר תקשורת עם נשים בדואיות, רובם המכריע של הנשאלים היו, מתוך אילוצים טכניים, גברים, ויהיה זה שגוי שלא לציין כי אין בסקירה הנ"ל ייצוג נאות של המגדר הנשי וצרכיו. אי לכך, יתכן ומצויות בקרב קהל היעד של המחקר דעות וצרכים נוספים שלא זכו לביטוי הולם. בהמשך לכך, כששאלתי, וכן כשהתנסתי בשהיה אצל בדואים מצאתי כי הגבלת נוכחותן של נשים במרחב האירוח היא תלוית גילן, היותן רווקות או נשואות, והקהל המצוי במרחב. מצאתי שהגבלות אלו גמישות ביותר, וכשהגעתי אל מאהל שלא היו בו גברים הנשים אף ישבו ואירחו אותי בעצמן (איור 27).

איור 27, בדואית מארחת ומכינה קפה.

פתיחות זו הובילה אותי להניח שבאופן דומה לגמישות שמפנינים הבדואים ביחס אל הגבולות המגדריים (כתלות מובהקת למעמדם, יחסם הסוציאלי, ומיקומם המיגדרי) נכון לתכנון מבנה בעל חלל פנימי מודולרי. **מבנה בעל חלל פנימי רחב, שבתוכו לוחות על מסילות (או גלגלים) מתפקדים כמחיצות-נעות המאפשרות יצירה והחסרה של חללים במרחב הפנימי.** הצעה זו מתישבת עם הרצון שיהיו במבנה חדרים גדולים ככל האפשר, או כמאמר נציג משפחת אשבור-ג'אבר, "עדיף מעט חדרים גדולים ושלא יהיו חדרים קטנים בבית" (ר' ראיון עם משפחת אשבור-ג'אבר בראשית העבודה). המודליות של המבנה, שוב, ובאופן תואם לקו החלונות הגדולים המוצע בעבודה, מאפשרת בדומה למבנה הפנימי של האוהל, חופש של הוספת והחסרת יריעות/מחיצות, המאפשר סגירת חלקים ממרחב המגורים, ועם זאת לא מקבע את הגדרת החלקים ומאפשר חופש שעשוי גם לקבל ביטוי חברתי החורג מן התחום הארכיטקטוני, אל התחום המגדרי של החברה הבדואית המודרנית.

המלצות וקווים מנחים לבנייה בדואית

מספר קווים מנחים לתכנון מבנה הקבע הבדואי פורטו ונומקו בדיון שנשען על סקירה ספרותית ובלתי אמצעית, ועיקרם:

1. אין בתכנון מבנה הקבע הבדואי לכלול ריהוט רב וחללי אחסון.
2. יש לכלול חצר קדמית המאפשרת ישיבה וכינוס, ושהכניסה אל המבנה תעבור דרכה.
3. יש ליצור קירוי, מעין פרגולה, בכניסה למבנה וכן משטח במת כניסה המצוי במפלס הדירה.
4. התקנת חלונות גדולים בעלי עדנים (בסיסים) נמוכים והתקנת תריסים, המאפשרים פתיחה וסגירה מלאה או חלקית לאוויר ולאור.
5. מבנה בעל חלל פנימי רחב, שבתוכו לוחות על מסילות (או גלגלים) המתפקדים כמחיצות-נעות המאפשרות יצירה והחסרה של חללים במרחב הפנימי.

רשימת איורים

- איור 1: בדואי ואהל, פחם על נייר. אורי שאנן, 2008.
- איור 2: בדואי על גמל, עפרון על נייר. אורי שאנן, 2010.
- איור 3: כריכת הספר 'אוריאנטליזם' של אדוארד סעיד, ציור עטיפה: Emile Jean Hornet: Judah and Tamar, 1840.
- איור 4: רועה בדואית עם צאן, בקעת קנאים, דרום מדבר יהודה. צילום: אורי שאנן, 2008.
- איור 5: עיזבה, צילום ארכיון מתוך: <http://camelphotos.com>
- איור 6: עיזבה נטוש ביוכל של נחל נקרות בנגב. צילום: אורי שאנן, 2008.
- איור 7: חלקי האהל, שרטוט מתוך 'הבדואים במדבר סיני', שבתאי לוי (ר' רשימה בבליוגרפית), עמ' 321.
- איור 8: שרטוט המאהל וסביבתו. אורי שאנן, 2010.
- איור 9: מאהל בירדן. צילום: אורי שאנן, 2006.
- איור 10: מפת ירדן עם מיקום מאהלו של עואד אבו-לייש משבט אלג'באל מסעיד מסומן עליה.
- איור 11: מאהלו של עואד אבו-לייש משבט אלג'באל מסעיד, סמוך לאזרק שבמזרח ירדן. צילום: אורי שאנן, 2008.
- איור 12: המחרם במאהלו של עואד אבו-לייש משבט אלג'באל מסעיד, סמוך לאזרק שבמזרח ירדן. צילום: אורי שאנן, 2008.
- איור 13: השיק' במאהלו של עואד אבו-לייש משבט אלג'באל מסעיד, סמוך לאזרק שבמזרח ירדן. צילום: אורי שאנן, 2008.
- איור 14: איור 14, מפת ירדן עם סימון האזור בו צולמו איורים 15, 16 ו-17.
- איור 15: מבנה עם אוהל בצידו, צפון מזרח ירדן. צילום: אורי שאנן, 2008.
- איור 16: מבנה עם אוהל בצידו, צפון מזרח ירדן. צילום: אורי שאנן, 2008.
- איור 17: מבנה עם אוהל בצידו, ומשפחה שוהה בפתחו, צפון מזרח ירדן. צילום: אורי שאנן, 2008.
- איור 18: מאהל בנוי בקעת קנאים, מדבר יהודה. צילום: אורי שאנן, 2008.
- איור 19: בתים ואהלים ברהט 1982/3. צילום מתוך אתר סנונית (ר' רשימה בבליוגרפית).
- איור 20: בתים ואהלים ברהט 1982/3. צילום מתוך אתר סנונית (ר' רשימה בבליוגרפית).
- איור 21: משפחת אשבור-ג'אבר, רהט. צילום: אורי שאנן, 2011.
- איור 22: חלל כניסה למבנה מגורים. רהט. צילום: אורי שאנן, 2011.
- איור 23: סלון במבנה מגורים, רהט. צילום: אורי שאנן, 2011.
- איור 24: סך במבנה מגורים, רהט. צילום: אורי שאנן, 2011.
- איור 25: חדר שינה של ילדים במבנה מגורים, רהט. צילום: אורי שאנן, 2011.
- איור 26: בדואים משבט אטוואן, 1958. צילום מתוך אתר סנונית (ר' רשימה בבליוגרפית).
- איור 27: אישה מארחת, מעבירה קפה מן ה'דללה' אל ה'מסב', סמוך לאזרק שבמזרח ירדן. צילום: אורי שאנן, 2008.

ביבליוגרפיה

- אבן-ח'לדון עבד אל-רחמאן, 1377. אקדמות למדע ההסטוריה ['מקדמה'], תרגם מערבית עמנואל קופלביץ. מוסד ביאליק, הודפס ב-1966. 407 עמ'.
- גל אופירה, 1998. הבדואים - רקע היסטורי עד סוף תקופת המנדט, הוצאה לאור מטח : המרכז לטכנולוגיה חינוכית.
- סעיד אדוארד, 1978. אוריינטליזם, תרגמה מאנגלית, עתליה זילבר. הוצאת עם עובד. הדפסה שישית תש"ע 2010. 354 עמ'.
- לוי שבתאי (שבו), 1987. הבדואים במדבר סיני. הוצאת שוקן, 435 עמ'.

Snunit, 995-2001, <http://www.snunit.k12.il/beduin/home.html>

Ynet Encyclopedia: <http://www.ynet.co.il/yaan/0,7340,L-9219-PreYaan,00.html>